अष्टमः पाठः

अमरकोशः

'**एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवती**'ति पातञ्जल-महाभाष्यानुसारं शब्दमहत्त्वं सुस्पष्टमेव। श्रुतिस्मृत्यादिशास्त्रज्ञानं शब्दार्थलिङ्गादिबोधककोषज्ञानाधीनम्। साकल्येन तज्ज्ञानं च प्रकृतिप्रत्ययतदर्थबोधकस्वरादिसम्प्रापकव्याकरणज्ञानाधीनम्। इत्थं शब्दशास्त्रस्य (व्याकरणशास्त्रस्य) शब्दकोषस्य च महत्त्वं स्पष्टमेव।

पुरा हि तपोयोगबलेन शब्दब्रह्मकृतसाक्षात्कारा महर्षयो हस्तामलकवत्साक्षान्मन्त्रार्थद्रष्टारो भवन्ति स्म। एकस्यापि शब्दस्य तत्त्वार्थज्ञाने लेशमात्रमपि शङ्कावसरस्तेषां न अभूत्। अत एव वैयाकरणानामयं सिद्धान्तः प्रसिध्यति यत् - '**सर्वे सर्वार्थवाचकाः**'। ततः कालक्रमेण तपोयोगादिह्रासमवलोक्य भगवान् कश्यपो वेदानां दुर्बोधशब्दसमुदायं संगृह्य 'निघण्टु' नामकं वैदिककोषं रचितवान्। ततश्च बुद्धिमान्द्येन निघण्टुज्ञानेऽप्यक्षमं विद्वल्लोकमालोक्य यास्को नाम महामुनिः निघण्टुव्याख्याभूतं निरुक्तनामकं ग्रन्थं प्रणीतवान्।

एवमेवाग्रेऽपि दूषितान्नपानसंसर्गाचरणादिदोषैः ततोऽप्यधिकतमे तपश्चरणादिक्षयेन बुद्धिह्रासे जाते निरुक्तज्ञानेऽप्यशक्ते विद्वद्वर्गे लौकिकान् कोषान् अरचयन् आचार्याः यतः -

१. भोगीन्द्रः २. कात्यायनः ३. साहसाङ्कः ४. वाचस्पतिः ५. व्याडिः ६. विश्वरूपः ७. मङ्गलः ८. शुभाङ्गः ९. वोपालितः १०. भागुरिः, इत्येतैः रचिताः प्राचीनकोषाः।

१. उत्पलिनी २. शब्दार्णवः ३. संसारावर्तः ४. नाममालाख्यः ५. वररुचिः ६. शाश्वतः ७. रन्तिदेवः ८. रत्नापरनामहरः ९. गोवर्धनः १०. रभसयालः ११. रुद्रः १५. अमरदत्तः १३. गङ्गाधरः १४. वाग्भटः १५. माधवः १६. धर्मः १७. तारपालः १८. वामनः १९. चन्द्रः २०. विक्रमादित्यः गोमिरचितकोषः २२. पाणिनिशब्दानुशासनं च। अन्ये च 'बलह' प्रभृतिकोषाः सन्ति।

अस्मिन्नेव क्रमे महाविदुषा अमरसिंहेन नामलिङ्गानुशासनकोषस्य रचना कृता। अमरकोशनाम्ना लोके प्रथितस्यास्य कोशस्य रचयिता अयममरसिंहः कदा कुत्र च जातः इति विषये सम्यक् निर्णयो न जातः। प्रथमकाण्डे स्वर्गवर्गे देवपर्यायकथनानन्तरं बुद्धस्य पर्यायकथनेनायं बौद्ध आसीदिति बहूनामितिहासज्ञानां मतम्। अपरे केचिदमरसिंहं जैनधर्मावलम्बिनं मन्यमानाः प्रमाणानि प्रस्तुवन्ति। केचित्तु -

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ हि शाब्दिकाः।।

इति पद्याधारेण पाणिनेः पश्चाज्जातम् अमरसिंहं मन्यन्ते। अपरे तु -

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य।।

इत्युक्त्या अमरसिंहं विक्रमादित्यसमकालीनं तद्राजसभास्थनवरत्नान्तर्गतं मन्यते। अत्रापि सन्देहं कुर्वाणा इतिहासकाराः अमरकोशरचयितारममरसिंहं खीष्टाब्दीय-षष्ठ-शताब्द्यां जातमङ्गीकुर्वन्ति।

अमरकोशस्यास्य चत्वारि नामानि प्रसिद्धानि सन्ति -

१. नामलिङ्गानुशासनम्।

२.	त्रिकाण्डकोशः।

३.	देवकोशः।

४.	अमरकोशः इति च।

अन्येषु बहुषु कोशेषु विद्यमानेषु अपि अमरकोशस्य मान्यता लोकप्रियता च सर्वत्र अस्ति। अत्र कारणमेतत् यत् केचित् कोशग्रन्थाः केवलं पर्यायशब्दान् अपरे केवलं नानार्थशब्दानेवोक्तवन्तः, किन्तु अमरसिंहस्तु नास्ति। अमरकोशस्य सुप्रथिता व्याख्या 'व्याख्यासुधा' स्वकर्त्तुः सिद्धान्तकौमुदीकारस्य महावैयाकरणस्य श्रीमतो भट्टोजिदीक्षितस्य पुत्रस्य श्रीमतो भानुजिदीक्षितस्य 'रामाश्रम' इति नामकारणात् 'रामाश्रमी' ति नाम्ना सुप्रसिद्धा अस्ति।

अमरकोशे त्रिषु काण्डेषु विभिन्नवर्गानुसारं शब्दाः सङ्गृहीताः सन्ति। अमरकोशस्थविषयानुक्रमणिका यथा–

(क)	प्रथमकाण्डम् –

१.	स्वर्गवर्गः
२.	व्योमवर्गः
३.	दिग्वर्गः
४.	कालवर्गः
५.	धीवर्गः
६.	शब्दादिवर्गः
७.	नाट्यवर्गः
८.	पातालभोगिवर्गः
९.	नरकवर्गः
१०.	वारिवर्गः

(ख)	द्वितीयकाण्डम् –

१.	भूमिवर्गः
२.	पुरवर्गः
३.	शैलवर्गः
४.	वनौषधिवर्गः
५.	सिंहादिवर्गः
६.	मनुष्यवर्गः
७.	ब्रह्मवर्गः
८.	क्षत्रियवर्गः
९.	वैश्यवर्गः
१०.	शूद्रवर्गः

(ग)	तृतीयकाण्डम्

१.	विशेष्यनिघ्नवर्गः
२.	सङ्कीर्णवर्गः
३.	नानार्थवर्गः
४.	अव्ययवर्गः

५.   लिङ्गादिसङ्ग्रहवर्गः

पाठेऽस्मिन् पाठ्यक्रमानुसारं अमरकोशस्य प्रथमकाण्डे स्वर्गवर्गतः देवनामभ्यः प्रारभ्य इन्द्रस्य नामानि यावत् श्लोकाः प्रदत्ताः सन्ति। एतेषां स्मरणं संस्कृतभाषासमृद्धिदृष्ट्या छात्राणां कृते महदुपकारकमस्ति।

प्रथमकाण्डे स्वर्गवर्गः

देवनामानि–

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः।
सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः।।७।।
आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः।
आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः।।८।।
बर्हिमुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणो दानवारयः।
वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम्।।९।।

अर्थात् देवानां षड्विंशतिः(२६) नामानि सन्ति। तेषु चतुर्विंशतिः (२४) पुंलिङ्गनामानि–

१. अमरः	२.निर्जरः	३.देवः
४.त्रिदशः	५.विबुधः	६.सुरः
७.सुपर्वा(सुपर्वन्)	८.सुमनाः(सुमनस्)	९.त्रिदिवेशः
१०.दिवौकाः (दिवौकस्)	११.आदितेयः	१२.दिविषत् (दिविषद्)
१३.लेखः	१४. अदितिनन्दनः	१५.आदित्यः
१६.ऋभुः	१७.अस्वप्नः	१८.अमर्त्यः
१९.अमृतान्धाः (अमृतान्धस्)	२०.बर्हिमुखः	२१.क्रतुभुक् (क्रतुभुज्)
२२.गीर्वाणः	२३.दानवारिः	२४.वृन्दारकः

एकं पुंलिङ्ग–नपुंसकलिङ्ग नाम – २५. दैवतम्

एकं च स्त्रीलिङ्ग–नाम– २६. देवता अस्ति।

गणदेवता–नामानि–

आदित्य–विश्व–वसवस्तुषिताभास्वरानिलाः।
महाराजिक–साध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः।।१०।।

अर्थात् गणदेवता=एकैकस्य गणस्य समूहस्य वा नव (९) नामानि सन्ति–

१. आदित्याः (१२)	२. विश्वे (१०)
३. वसवः (८)	४. तुषिताः (२६ अथवा ३६)
५. आभास्वराः (६४)	६. अनिलाः (४९)
७. महाराजिकाः (२२०)	८. साध्याः (१२)
९. रुद्राः (१०)	

एतानि सर्वाणि नामानि पुंलिङ्गे भवन्ति।

देवयोनि–नामानि–

विद्याधरोऽप्सरो–यक्षःरक्षो–गन्धर्व–किन्नराः।
पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः।।११।।

अर्थात् देवयोनीनां दश नामानि सन्ति–

१. विद्याधरा: (पुं.) (जीमूतवाहन+,...)
२. अप्सरस: (स्त्री.) – देवस्त्रिय:।
३. यक्षा: (पुं.) – कुबेर:, ...)
४. रक्षांसि (पुं.) (रक्षस्) – पूर्वतन–लङ्कावासिनो मायाविन:॥
५. गन्धर्वा: (पुं.) (देवगायका:)
६. किन्नरा: (पुं.) (अश्वमुखा: मानवशरीरिण:, मानवमुखा अश्वशरीरिणश्च)
७. पिशाचा: (पुं.) (मांसभोजिनो भूतविशेषा:)
८. गुह्यका: (पुं.) (मणिभद्रा:,...)
९. सिद्धा: (पुं.) (विश्वावसु:,...)
१०. भूता: (पुं.) (शिवगणविशेषा: – प्रमथ:,...)

असुर–नामानि–

असुरा दैत्य–दैतेय–दनुजेन्द्रारि–दानवा:।
शुक्रशिष्या दितिसुता: पूर्व–देवा: सुरद्विष:।।१२।।

अर्थात् असुराणां दश (१०) नामानि सन्ति–

१. असुर:	२. दैत्य:
३. दैतेय:	४. दनुज:
५. इन्द्रारि:	६. दानव:
७. शुक्रशिष्य:	८. दितिसुत:
९. पूर्वदेव:	१०. सुरद्विट्(सुरद्विष्)

एतानि सर्वाणि नामानि पुंलिङ्गे भवन्ति।

बुद्ध–नामानि–

सर्वज्ञ: सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागत:।
समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिन:।।१३।।
षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायक:।
मुनीन्द्र: श्रीघन: शास्ता मुनि:...........

अर्थात् महात्मनो बुद्धस्य अष्टादश नामानि सन्ति–

१. सर्वज्ञ:	२. सुगत:
३. बुद्ध:	४. धर्मराज:
५. तथागत:	६. समन्तभद्र:
७. भगवान्(भगवत्)	८. मारजित्
९. लोकजित्	१०. जिन:
११. षडभिज्ञ:	१२. दशबल:
१३. अद्वयवादी(अद्वयवादिन्)	१४. विनायक:
१५. मुनीन्द्र:	१६. श्रीघन:
१७. शास्ता(शास्तृ)	१८. मुनि:

एतानि सर्वाणि नामानि पुंलिङ्गे भवन्ति।

सप्तमबुद्धस्य नामानि–

..........शाक्यमुनिस्तु यः ।।१४।।
स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धौदनिश्च सः।
गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः।।१५।।

अर्थात् बुद्धस्यावान्तरभेदस्य सप्तमबुद्धस्य सप्त नामानि सन्ति–

१. शाक्यमुनिः २. शाक्यसिंहः
३. सर्वार्थसिद्धः ४. शौद्धोदनिः
५. गौतमः ६. अर्कबन्धुः
७. मायादेवीसुतः

एतानि सर्वाणि नामानि पुंलिङ्गे भवन्ति।

ब्रह्मणो नामानि–

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः
हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयम्भूश्चतुराननः।।१६।।
धाताब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः।
स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृड्विधिः।।१७।।
नाभिजन्माण्डजः पूर्वो निधनः कमलोद्भवः[१]
सदानन्दो रजोमूर्तिः सत्यको हंसवाहनः[२]

अर्थात् ब्रह्मणो विंशतिः(२०) नामानि सन्ति–

१. ब्रह्मा (ब्रह्मन्) २. आत्मभूः
३. सुरज्येष्ठः ४. परमेष्ठी (परमेष्ठिन्)
५. पितामहः ६. हिरण्यगर्भः
७. लोकेशः ८. स्वयम्भूः
९. चतुराननः १०. धाता(धातृ)
११. अब्जयोनिः १२. द्रुहिणः
१३. विरिञ्चिः १४. कमलासनः
१५. स्रष्टा(स्रष्टृ) १६. प्रजापतिः
१७. वेधाः(वेधस्) १८. विधाता(विधातृ)
१९. विश्वसृट्(विश्वसृज्) २०. विधिः (सर्वाणि पुंलिङ्गे)

अपि च– ब्रह्मणो नव(९) नामानि इतोऽपि सन्ति–

१. नाभिजन्मा(नाभिजन्मन्) २. अण्डजः
३. पूर्वः ४. निधनः
५. कमलोद्भवः ६. सदानन्दः
७. रजोमूर्तिः ८. सत्यकः
९. हंसवाहनः (सर्वाणि पुंलिङ्गे)

कृष्ण–नामानि–

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः।
दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः।।१८।।
दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः।
पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः।।१९।।
उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः।
पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः।।२०।।
देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः।
वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः।।२१।।
विश्वम्भरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः।
पुराणपुरुषो यज्ञपुरुषो नरकान्तकः [३]
जलशायी विश्वरूपो मुकुन्दो मुरमर्दनः [४]

अर्थात् कृष्णस्य नवत्रिंशत्(३९) नामानि सन्ति–

१. विष्णुः	२. नारायणः
३. कृष्णः	४. वैकुण्ठः
५. विष्टरश्रवाः(विष्टरश्रवस्)	६. दामोदरः
७. हृषीकेशः	८. केशवः
९. माधवः	१०. स्वभूः
११. दैत्यारिः	१२. पुण्डरीकाक्षः
१३. गोविन्दः	१४. गरुडध्वजः
१५. पीताम्बरः	१६. अच्युतः
१७. शार्ङ्गी (शार्ङ्गिन्)	१८. विष्वक्सेनः
१९. जनार्दनः	२०. उपेन्द्रः
२१. इन्द्रावरजः	२२. चक्रपाणिः
२३. चतुर्भुजः	२४. पद्मनाभः
२५. मधुरिपुः	२६. वासुदेवः
२७. त्रिविक्रमः	२८. देवकीनन्दनः
२९. शौरिः	३०. श्रीपतिः
३१. पुरुषोत्तमः	३२. वनमाली(वनमालिन्)
३३. बलिध्वंसी(बलिध्वंसिन्	३४. कंसारातिः
३५. अधोक्षजः	३६. विश्वम्भरः
३७. कैटभजित्	३८. विधुः
३९. श्रीवत्सलाञ्छनः (सर्वाणि पुंलिङ्गे)	

अपि च– कृष्णस्य सप्त नामानि इतोऽपि सन्ति–

१. पुराणपुरुषः	२. यज्ञपुरुषः
३. नरकान्तकः	४. जलशायी(जलशायिन्)
५. विश्वरूपः	६. मुकुन्दः

७. मुरमर्दनः (सर्वाणि पुंलिङ्गे)

कृष्णस्य पितुर्नामनी– **वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ।।२१ ।।**

अर्थात् कृष्णस्य पितुर्द्वे नामनी स्तः– १. वसुदेवः २. आनकदुन्दुभिः (उभे पुंलिङ्गे)

बलदेव-नामानि–

बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ।
रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ।।२३ ।।
नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसलो हली ।
सङ्कर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ।।२४ ।।

अर्थात् बलदेवस्य सप्तदश (१७) नामानि सन्ति–

१. बलभद्रः
२. प्रलम्बघ्नः
३. बलदेवः
४. अच्युताग्रजः
५. रेवतीरमणः
६. रामः
७. कामपालः
८. हलायुधः
९. नीलाम्बरः
१०. रौहिणेयः
११. तालाङ्कः
१२. मुसली (मुसलिन्)
१३. हली (हलिन्)
१४. सङ्कर्षणः
१५. सीरपाणिः
१६. कालिन्दीभेदनः
१७. बलः (सर्वाणि पुंलिङ्गे)

कामदेव-नामानि–

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।
कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ।।२५ ।।
सम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ।
पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ।।२६ ।।
ब्रह्मसूर्विश्वकेतुः स्यात्..........

अर्थात् कामदेवस्य (श्रीकृष्णपुत्रस्य प्रद्युम्नस्य) एकविंशतिः (२१) नामानि सन्ति–

१. मदनः
२. मन्मथः
३. मारः
४. प्रद्युम्नः
५. मीनकेतनः
६. कन्दर्पः
७. दर्पकः
८. अनङ्गः
९. कामः
१०. पञ्चशरः
११. स्मरः
१२. सम्बरारिः
१३. मनसिजः
१४. कुसुमेषुः
१५. अनन्यजः
१६. पुष्पधन्वा (पुष्पधन्वन्)
१७. रतिपतिः
१८. मकरध्वजः
१९. आत्मभूः
२०. ब्रह्मसूः
२१. विश्वकेतुः (सर्वाणि पुंलिङ्गे)

अनिरुद्ध-नामनी-

अनिरुद्ध उषापतिः।

अर्थात् प्रद्युम्नपुत्रस्यानिरुद्धस्य द्वे नामनी स्तः-

१. अनिरुद्धः २. उषापतिः (उभे पुंलिङ्गे)

लक्ष्मी-नामानि-

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया।।२७।।

इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा [९]

भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यका:[१०]

अर्थात् लक्ष्म्याः षट्(६) नामानि सन्ति-

१. लक्ष्मीः २. पद्मालया

३. पद्मा ४. कमला

५. श्रीः ६. हरिप्रिया

लक्ष्म्याः अष्ट(८) नामानि इतोऽपि सन्ति-

१. इन्दिरा २. लोकमाता

३. मा ४. क्षीरोदतनया

५. रमा ६. भार्गवी

७. लोकजननी ८. क्षीरसागरकन्यका (सर्वाणि स्त्रीलिङ्गे)

विष्णोः शङ्खादीनां नामानि-

शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यः चक्रं सुदर्शनः।

कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः।।२८।।

चापं शार्ङ्गं मुरारेस्तु श्रीवत्सो लाञ्छनं स्मृतम्[११]

अश्वाश्च शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकः[१२]

सारथिर्दारुको मन्त्री ह्युद्धवश्चानुजो गदः[१३]

अर्थात् लक्ष्मीपतेर्विष्णोः शङ्खस्य नाम पाञ्चजन्यः (पुं.) चक्रस्य सुदर्शनः (पुं.) गदायाः कौमोदकी (स्त्री.) खड्गस्य नन्दकः(पुं.) मणेः कौस्तुभः(पुं.) चापस्य(धनुषः) शार्ङ्गम्(नपुं.) विष्णुचिह्नस्य नाम च श्रीवत्सः (पुं.) वर्तते। शैव्यः, सुग्रीवः, मेघपुष्पः बलाहकश्च। एतानि चत्वारि पुंलिङ्गनामानि विष्णोरश्वानां सन्ति इत्थमेव विष्णोः। सारथिः दारुकः(पुं.) विष्णोर्मन्त्री उद्धवः(पुं.) विष्णोरनुजश्च गदः (पुं.) वर्तते।

गरुडनामानि-

गरुत्मान् गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः।

नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः।।२९।।

अर्थात् विष्णोर्वाहनस्य गरुडस्य नव (९) नामानि सन्ति-

१. गरुत्मान् (गरुत्मत्) २. गरुडः

३. तार्क्ष्यः ४. वैनतेयः

५. खगेश्वरः ६. नागान्तकः

७. विष्णुरथः ८. सुपर्णः

९. पन्नगाशनः (सर्वाणि पुंलिङ्गे)

शिव-नामानि-

शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः।
ईश्वरः शर्व ईशानः शङ्करश्चन्द्रशेखरः।।३०।।
भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः।
मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः।।३१।।
उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत्।
वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः।।३२।।
कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः।
हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः।।३३।।
गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः।
व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः।।३४।।
अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानटः[१४]

अर्थात् शिवस्य अष्टचत्वारिंशत्(४८) नामानि सन्ति-

१. शम्भुः	२. ईशः	३. पशुपतिः
४. शिवः	५. शूली(शूलिन्)	६. महेश्वरः
७. ईश्वरः	८. शर्वः	९. ईशानः
१०. शङ्करः	११. चन्द्रशेखरः	१२. भूतेशः
१३. खण्डपरशुः	१४. गिरीशः	१५. गिरिशः
१६. मृडः	१७. मृत्युञ्जयः	१८. कृत्तिवासाः(कृत्तिवासम्)
१९. पिनाकी(पिनाकिन्)	२०. प्रमथाधिपः	२१. उग्रः
२२. कपर्दी(कपर्दिन्)	२३. श्रीकण्ठः	२४. शितिकण्ठः
२५. कपालभृत्	२६. वामदेवः	२७. महादेवः
२८. विरूपाक्षः	२९. त्रिलोचनः	३०. कृशानुरेताः(कृशानुरेतस्)
३१. सर्वज्ञः	३२. धूर्जटिः	३३. नीललोहितः
३४. हरः	३५. स्मरहरः	३६. भर्गः
३७. त्र्यम्बकः	३८. त्रिपुरान्तकः	३९. गङ्गाधरः
४०. अन्धकरिपुः	४१. क्रतुध्वंसी	४२. वृषध्वजः
४३. व्योमकेशः	४४. भवः	४५. भीमः
४६. स्थाणुः	४७. रुद्रः	४८. उमापतिः (सर्वाणि पुंलिङ्गे)

इतोऽपि शिवस्य चत्वारि नामानि सन्ति-

१. अहिर्बुध्न्यः २. अष्टमूर्तिः ३. गजारिः ४. महानटः (सर्वाणि पुंलिङ्गे)

कपर्दोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः।
प्रमथाः स्युः पारिषदाः...............

अर्थात् शिवस्य जटाजूटस्य नाम कपर्दः, धनुषो द्वे नामनी - १. पिनाकः (पुं.) अजगवम्(नपुं.) च वर्तते। प्रमथाः शिवस्य सभासदः सन्ति।

ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः।।३५।।

ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा [१५]
वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा लोकमातरः [१६]

अर्थात् ब्राह्मीत्याद्याः सप्त लोकमातरः सन्ति–

१. ब्राह्मी	२. माहेश्वरी
३. कौमारी	४. वैष्णवी
५. वाराही	६. इन्द्राणी
७. चामुण्डा (सर्वाः स्त्रीलिङ्गे)	

सिद्धिनामानि तद्भेदाश्च–

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा।
अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा [१७]
प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्ट सिद्धयः [१८]

अर्थात् सिद्धेः त्रीणि नामानि सन्ति–

१. विभूतिः (स्त्री.) २. भूतिः (स्त्री.)

३. ऐश्वर्यम् (नपुं.) च तद्भेदास्तु अष्ट (८) सन्ति–

१. अणिमा (पुं.)	२. महिमा (पुं.)	३. गरिमा (पुं.)
४. लघिमा (पुं.)	५. प्राप्तिः (स्त्री.)	६. प्राकाम्यम् (नपुं.)
७. ईशित्वम् (नपुं.)	८. वशित्वम् (नपुं.) च।	

पार्वती-नामानि-

उमा कात्यायनी गौरी कालीहैमवतीश्वरी।।३६।।
शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला।
अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका।।३७।।
आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा [१९]
कर्ममोटी तु चामुण्डा चर्ममुण्डा तु चर्चिका [२०]

अर्थात् पार्वत्याः सप्तदश (१७) नामानि सन्ति–

१. उमा	२. कात्यायनी
३. गौरी	४. काली
५. हैमवती	६. ईश्वरी
७. शिवा	८. भवानी
९. रुद्राणी	१०. शर्वाणी
११. सर्वमङ्गला	१२. अपर्णा
१३. पार्वती	१४. दुर्गा
१५. मृडानी	१६. चण्डिका
१७. अम्बिका (सर्वाणि स्त्रीलिङ्गे)	

पार्वत्याः चत्वारि नामानि इतोऽपि सन्ति–

१. आर्या	२. दाक्षायणी
३. गिरिजा	४. मेनकात्मजा(सर्वाणि स्त्रीलिङ्गे)

चामुण्डायाः द्वे नामनी स्तः–

१. कर्ममोटी (स्त्री.)	२. चामुण्डा (स्त्री.) च।

चण्डिकाया द्वे नामनी स्तः–

१. चर्ममुण्डा (स्त्री.)	२. चर्चिका (स्त्री.) च।

गणेश–नामानि–

विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपः।
अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः।।३८।।

अर्थात् शिवपुत्रस्य गणेशस्य अष्ट (८) नामानि सन्ति–

१. विनायकः	२. विघ्नराजः
३. द्वैमातुरः	४. गणाधिपः
५. एकदन्तः	६. हेरम्बः
७. लम्बोदरः	८. गजाननः (सर्वाणि पुंलिङ्गे)

कार्तिकेय–नामानि–

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः।
पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः।।३९।।
बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः।
षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः।।४०।।

अर्थात् शिवपुत्रस्य कार्तिकेयस्य सप्तदश (१७) नामानि सन्ति–

१. कार्तिकेयः	२. महासेनः
३. शरजन्मा (शरजन्मन्)	४. षडाननः
५. पार्वतीनन्दनः	६. स्कन्दः
७. सेनानीः	८. अग्निभूः
९. गुहः	१०.बाहुलेयः
११.तारकाजित्	१२.विशाखः
१३.शिखिवाहनः	१४.षाण्मातुरः
१५.शक्तिधरः	१६.कुमारः
१७.क्रौञ्चदारणः (सर्वाणि पुंलिङ्गे)	

शिववाहनस्य 'नन्दी' इत्यस्य नामानि–

शृङ्गी भृङ्गी रिटिस्तुण्डी नन्दिको नन्दिकेश्वरः [२१]

अर्थात् शिववाहनभूतस्य नन्दीति–नाम्नो वृषभस्य षट् नामानि सन्ति–

१. शृङ्गी(शृङ्गिन्)	२. भृङ्गी (भृङ्गिन्)
३. रिटिः	४. तुण्डी(तुण्डिन्)
५. नन्दिकः	६. नन्दिकेश्वरः (सर्वाणि पुंलिङ्गे)

इन्द्र-नामानि-

इन्द्रो मरुत्वान् मघवा विडौजाः पाकशासनः।
वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः।।४१।।
जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः।
सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा।।४२।।
वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः।
जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण्मुचिसूदनः।।४३।।
सङ्क्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुषाराण्मेघवाहनः।
आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षाः..................

अर्थात् इन्द्रस्य चतुस्त्रिंशत् (३५) नामानि सन्ति-

१. इन्द्रः	२. मरुत्वान् (मरुत्वत्)
३. मघवा (मघवन्)	४. विडौजाः(विडौजस्)
५. पाकशासनः	६. वृद्धश्रवाः (वृद्धश्रवस्)
७. सुनासीरः	८. पुरुहूतः
९. पुरन्दरः	१०.जिष्णुः
११.लेखर्षभः	१२.शक्रः
१३.शतमन्युः	१४.दिवस्पतिः
१५.सुत्रामा(सुत्रामन्)	१६.गोत्रभिद्
१७.वज्री(वज्रिन्)	१८.वासवः
१९.वृत्रहा(वृत्रहन्)	२०.वृषा
२१.वास्तोष्पतिः	२२.सुरपतिः
२३.बलारातिः	२४.शचीपतिः
२५.जम्भभेदी(जम्भभेदिन्)	२६.हरिहयः
२७.स्वाराट्	२८.मुचिसूदनः
२९.सङ्क्रन्दनः	३०.दुश्च्यवनः
३१.तुषाराट् (तुरासाह्)	३२.मेघवाहनः
३३.आखण्डलः	३४.सहस्राक्षः
३५.ऋभुक्षाः(ऋभुक्षुन्) (सर्वाणि पुंलिङ्गे)	

अभ्यास-प्रश्नाः

बहुविकल्पात्मकाः प्रश्नाः

१. अमरकोशस्य रचयिता अस्ति -

(क) पाणिनिः (ख) अमरदत्तः

(ग) अमरसिंहः (घ) भानुजिदीक्षितः

२. अमरकोशस्य अपरं नाम अस्ति -

(क) नामलिङ्गानुशासनम्   (ख) शब्दसागरः
(ग) अमरसिंहसंग्रहः   (घ) रामाश्रमी

३. अमरकोशे काण्डानि सन्ति –
(क) पञ्च   (ख) सप्त
(ग) चत्वारि   (घ) त्रीणि

४. अमरकोशस्य प्रसिद्धा टीका अस्ति –
(क) रामाश्रमी (व्याख्यासुधा)   (ख) अमरवाणी
(ग) कोशार्थप्रकाशिका   (घ) अमरटीका

५. 'आखण्डलः' इति नाम अस्ति –
(क) ब्रह्मणः   (ख) विष्णोः
(ग) शिवस्य   (घ) इन्द्रस्य

६. हेरम्बः अस्ति –
(क) हरिः   (ख) अम्बकासुरः
(ग) गणेशः   (घ) कार्तिकेयः

७. 'उपेन्द्रः' अस्ति–
(क) विष्णुः   (ख) इन्द्रः
(ग) नृपः   (घ) मन्त्री

८. 'पशुपतिः' अस्ति –
(क) पशुस्वामी   (ख) शिवः
(ग) सिंहः   (घ) धनिकः

अतिलघूत्तरात्मकाः प्रश्नाः

१. 'आत्मभूः' कः अस्ति?
२. 'हिरण्यगर्भः' कस्य नाम अस्ति?
३. 'विरिञ्चिः' कः उच्यते?
४. श्रीवत्सलाञ्छनः कः?
५. 'पुराणपुरुषः' कस्य नाम अस्ति?
६. पीताम्बरः कः?
७. कृष्णस्य पितुः नाम किम्?
८. रेवतीरमणः कः?
९. 'मुसली' इति कस्य नाम?
१०. 'हली' कः कथ्यते?
११. 'मीनकेतनः' इति कस्य नाम अस्ति?
१२. 'पद्मालया' का उच्यते?
१३. लक्ष्मीपतेः विष्णोः शङ्खस्य नाम किम्?
१४. विष्णोः चक्रस्य नाम किमस्ति?

१५. विष्णोः खड्गस्य नाम किम्?
१६. ''कौस्तुभः'' इति कस्य नाम अस्ति?
१७. विष्णोः धनुषो नाम किम्?
१८. गदः कः अस्ति?
१९. विष्णोः मन्त्री कः?
२०. विष्णोः अश्वस्य नाम किम्?
२१. अष्टमूर्तिः कः?
२२. 'स्थाणुः' कस्य नाम अस्ति?
२३. शिवस्य जटाजूटस्य नाम किम्?
२४. शिवस्य धनुषः द्वे नामनी के?
२५. सिद्धयः कति सन्ति?
२६. 'अपर्णा' इति कस्याः नाम अस्ति?
२७. 'चर्चिका' का अस्ति?
२८. 'द्वैमातुरः' कः?
२९. 'स्कन्दः' कः?
३०. 'नन्दिकेश्वरः' कः अस्ति?
३१. 'सहस्राक्षः' इति कस्य नाम अस्ति?

लघूत्तरात्मकाः प्रश्नाः

१. अमरकोशे कति काण्डानि सन्ति? नामानि लिखन्तु।
२. ब्रह्मणः कानिचन पञ्च नामानि लेखनीयानि।
३. विष्णोः कानिचन पञ्च नामानि लेख्यानि।
४. बलदेवस्य पञ्च नामानि लेखनीयानि।
५. शिवस्य कानिचन पञ्च नामानि लेखनीयानि।
६. अष्टानां सिद्धीनां नामानि लेखनीयानि।
७. चामुण्डायाः नामद्वयं लेखनीयम्।
८. गणेशस्य अष्ट नामानि लेखनीयानि।
९. कार्तिकेयस्य कानिचन सप्त नामानि लेखनयानि।
१०. शिववाहनस्य नन्दिनः सर्वाणि नामानि लेख्यानि।
११. इन्द्रस्य कानिचन पञ्च नामानि लेखनीयानि।

निबन्धात्मकाः प्रश्नाः

१. ब्रह्मणः सर्वाणि नामानि लेखनीयानि।
२. भगवतः कृष्णस्य सर्वाणि नामानि लिखन्तु।
३. शिवस्य सर्वाणि नामानि लेखनीयानि।
४. कामदेवस्य नामानि लेखनीयानि।
५. लक्ष्म्याः नामानि लिखन्तु।

६. विष्णोः आयुधानाम् आभूषणानां च नामानि लिखन्तु।
७. पार्वत्याः नामानि लेखनीयानि।
८. गणेशस्य नामानि लेख्यानि।
९. कार्तिकेयस्य सर्वाणि नामानि लिखन्तु।
१०. इन्द्र–नामानि लेखनीयानि।
११. देवानां सर्वाणि नामानि लेखनीयानि।

बहुविकल्पात्मकप्रश्नानाम् उत्तरमाला

१. ग	२. क	३. घ	४. क	५. घ
६. ग	७. क	८. ख		

गद्य-भागः

अस्मिन् पुस्तके नवमपाठात् प्रारभ्य त्रयोदशपाठं यावत् पञ्च पाठाः पञ्चतन्त्रादेव समुद्धृताः सन्ति। 'पञ्चतन्त्रम्' एकः कथासङ्ग्रहोऽस्ति। पशुकथानामेष कथासङ्ग्रहोऽतीवलोकप्रियो वर्तते। एतत्कथासाहित्यं रोचकं मधुरतरं सरलतरं भावात्मकमुपदेशात्मकं च अस्ति। अत्र ये पाठाः चिताः तेषां भाषा बालानां सुखबोधाय सरला सुगमा ग्राह्या च वर्तते। एतेषु नीतिपरकपाठेषु जीवनस्य व्यावहारिकपक्षो वर्णितः। साम्प्रतिके काले छात्रेषु नैतिकता प्रायेण लुप्ता अतः तस्या विकासार्थमयं कथासङ्ग्रहः सङ्कलितः। एतदेव अस्य कथासङ्ग्रहस्य प्रमुखमुद्देश्यम्। वर्तमानशासनशिक्षाप्रणाल्यां शिक्षाविदः चिन्तितवन्तः यत् पाठ्यवस्तु छात्राणां स्तरानुरूपं रुचिकरं सरलमुपयोगि च स्यात्। इदं सर्वमाधृत्य कर्त्तव्याकर्त्तव्योपदेशात्मकाः, रुचिकराः, सरलाः, पदे पदे च सुभाषितैर्युताः कथा अत्र प्रस्तुताः सन्ति।

पञ्चतन्त्रस्य परिचयः

पञ्चतन्त्रं पञ्चसु तन्त्रेषु निबद्धमत्र तन्त्रशब्दः विभागस्य खण्डस्य वा द्योतकः। एतानि पञ्च तन्त्राणि (१)मित्रभेदः (२)मित्रसम्प्राप्तिः (३)काकोलुकीयम् (४)लब्धप्रणाशम्(५) अपरीक्षितकारकञ्च।

कथामुखम्- मित्रभेदस्य प्रधानकथायाः प्राक् अमरशक्तेः जडबुद्धीनां पुत्राणामाख्यानमस्ति। एतैः अविनीतैः मूर्खैः पुत्रैः नृपो दुःखी वर्तते। 'अहं षण्मासाभ्यन्तरे तव पुत्रान् नयशास्त्रं प्रति असाधारणान् करिष्यामि' इति विष्णुशर्मणः प्रतिज्ञां श्रुत्वा नृपः तस्मै स्वपुत्रान् समर्पयति।

(१) मित्रभेदः- तन्त्रेऽस्मिन् एका मुख्या कथा त्रयोविंशतिः उपकथाश्च वर्णिताः सन्ति। मुख्या कथा एवमस्ति-कदाचित् पिङ्गलको नाम सिंहः आपत्तिकाले स्वस्वामिपरित्यक्तं सञ्जीवकनामकं वृषभं संरक्षति। तस्य सिंहस्य करटकदमनकौ शृगालौ विश्वासभाजौ मन्त्रिणौ स्तः, तयोरनिच्छया सिंहः वृषभेण सह मित्रतां करोति। ततः शृगालौ प्रपञ्चयुतानि उपाख्यानानि प्रस्तुतवन्तौः, तेन सिंहो वृषभे अविश्वासं करोति। तदनन्तरं स वृषभः तेन हन्यते। सिंहश्च गतासुं तं दृष्ट्वा अनुशोचति-'विश्वासघातात् पापतरम् अन्यत् कर्म नास्ति।'

मित्रयोर्मध्ये भेदः उपस्थाप्यते, अतः 'मित्रभेदः' इति नामकरणं विहितमस्य तन्त्रस्य।

(२) मित्रसम्प्राप्तिः- अस्मिन् तन्त्रे एका मुख्या कथा सप्त उपकथाश्च सन्ति। चित्रग्रीवो नाम कपोतराजः सपरिवारः कस्यचित् लुब्धकस्य जाले निबद्धो भवति। लुब्धकमायान्तं दृष्ट्वा स तान् कपोतान् कथयति-'अहो, न भेतव्यम्। सपाशजालैरस्माभिः उड्डयितव्यम्।' एवं कृत्वा सः परिवारं स्वमित्रस्य हिरण्यकस्य गृहं गत्वा पाशबन्धनात् मोचयति। यदा हिरण्यकः चित्रग्रीवस्य पाशं छेत्तुमुद्यतो भवति तदा स वदति-'भद्र! प्रथमं मम भृत्यानां पाशच्छेदं कुरु।' तदनु मम।'

यदा कपोताः पाशमुक्ताः भवन्ति, तदनन्तरं लघुपतनको नाम वायसः मूषकेण मन्थरकनामकेन कूर्मेण च सह मित्रतां प्राप्नोति। हिरण्यकः ताम्रचूडस्य सन्न्यासिनः कथनं श्रावयित्वा स्वगृहपरित्यागस्य कारणं तस्मै वायसाय कथयति। अस्मिन्नेव क्रमे चित्राङ्गनाम्ना मृगेण सह हिरण्यकस्य मैत्री जायते। एकदा स मृगः अपि जाले निबद्धो भवति। बहुकालं प्रतीक्षानन्तरं येन केनापि प्रकारेण स स्वमित्रैः (काकमृगकपोतमूषकैः) बन्धनमुक्तो जायते।

अस्मिन् तन्त्रे काकमृगकपोतमूषकाः परस्परं मित्राणि भूत्वा समागतानां विपत्तीनां बन्धनात् मुक्ताः जाताः। अतः मित्रस्य सम्प्राप्तिः यत्र मित्रसम्प्राप्तिः इति तन्त्रस्य अन्वर्थसंज्ञा। अन्ते मित्रस्य महत्त्वं कथयित्वा तन्त्रं समाप्यते।

(३) काकोलूकीयम्- अत्र एका मुख्या कथा सप्तदश उपकथाश्च सन्ति। काकश्च उलूकश्च तयोः समाहारः

काकोलूकम्, तदधिकृत्य कृतमेतत्तन्त्रम्। अस्मिन् तन्त्रे सन्धिविग्रहयोः वर्णनमस्ति। मुख्या कथा इत्थमस्ति–

एकस्मिन् न्यग्रोधपादपे मेघवर्णो नाम वायसराजः प्रतिवसति स्म। तस्य समीपे गिरिगुहायाम् अरिमर्दनो नाम उलूकराजः बहूलूकपरिवारैः सह प्रतिवसति स्म। स च रात्रौ नित्यं न्यग्रोधं समया परिभ्रमति। पूर्वविरोधवशात् स कञ्चित् वायसम् आसादयति, तं हत्वा गच्छति। इत्थं त्रस्तो वायसराजः सर्वान् सचिवान् आहूय उवाच–भोः! अस्माकं शत्रुः उलूकराजः प्रबलः नित्यं निशागमे अस्मत्पक्षीयप्राणिविनाशं करोति। कथमस्य प्रतीकारः करणीयः। कथमेषः अस्माकं शत्रुः? सर्वेषां सचिवानां नीतिविचारान् ज्ञात्वा मेघवर्णः पितृसचिवं स्थिरजीविनामानं प्रणम्य आह–भवद्भ्यः एतेषां सचिवानां विचाराः श्रुताः, अधुना यदुचितं तन्मे समादिशन्तु।' सर्वप्रथमं स पितृसचिवः काकोलूकस्य शाश्वतिकवैरकथां श्रावयति– कदाचित् सर्वे पक्षिणः समेत्य वैनतेयस्य(गरुडस्य) स्थाने उलूकस्य नाम राजपदाय प्रस्तुतवन्तः किन्तु वायसः कथयति– एतत् न युक्तम्, मयूरहंसकोकिलादिषु पक्षिप्रधानेषु विद्यमानेषु दिवान्धस्य भयानकमुखस्य अभिषेकः न शोभनीयः। तदा प्रभृति काकोलूकस्य शाश्वतिकशत्रुता जाता। ततः मेघवर्णः कथयति– 'अस्माभिः किं करणीयम्?' स्थिरजीवी प्रोवाच–'स्वयमेव अहं त्वद्विजयाय यास्यामि, रिपून् वञ्चयित्वा वधिष्यामि।' मेघवर्णो युक्तिमिमां स्वीकरोति। तदा स्थिरजीवी तेन सह कृत्रिमकलहं प्रारभते। समाहृतरुधिरैः आलिप्य तदुपदिष्टम् ऋष्यमूकपर्वतं सपरिवारो गतः मेघवर्णः। स स्थिरजीवी अपि अरिमर्दनस्य शरणं गच्छति, युक्त्या विश्वासं प्राप्य तत्रैव निवसति। ततः गुहायां स्वनीडनिर्माणार्थं काष्ठसङ्ग्रहं करोति, तदनुसारं मेघवर्णः सपरिजनः एकैकां ज्वलन्तीं वनकाष्ठिकां तद्गुहाद्वारं प्रक्षिपति। इत्थमरिमर्दनः सपरिजनः मृतः। अनेकैः नीतिपरकश्लोकैः तन्त्रं समाप्यते।

(४) **लब्धप्रणाशम्**– लब्धस्य प्रणाशो यत्र तत् तन्त्रं लब्धप्रणाशमिति। एकया मुख्यकथया एकादशोपकथाभिः युतमिदं तन्त्रम्। मुख्यकथायां रक्तमुखनामकस्य वानरस्य करालमुखमकरस्य च कथा वर्तते। वानरः प्रतिदिनं मकराय जम्बूफलानि ददाति स्म। सोऽपि तानि भक्षयित्वा तेन सह चिरं वार्तालापसुखमनुभूय शेषाणि फलानि भार्यायै अर्पयति स्म। सा तयोः प्रगाढमैत्रीं दृष्ट्वा कथितवती–'सः सदा अमृततुल्यानि फलानि भक्षयति, तस्य हृदयम् अमृतमयं भविष्यति। अतः तस्य हृदयं मह्यम् प्रयच्छ, येन तद्भक्षयित्वा जरामरणरहिता त्वया सह सभोगान् भोक्ष्ये। मकरोऽब्रवीत्–'स अस्माकं भ्राता, अपरं फलदाता, अतः त्यज एनं मिथ्याग्रहम्।' मकरी आह–'यदि तस्य हृदयं न भक्षयामि, तर्हि मम मरणं सुनिश्चितं जानीहि।' अप्रीतो मकरः वानरपार्श्वं गच्छति, नैकैः नीतिवचनैः स्वगृहं गन्तुं तं वानरं प्रसादयति सोऽपि गन्तुमुत्सुकः तस्य पृष्ठम् आरूढः। परं समुद्रस्य मध्ये वानरेण मकरस्य योजना ज्ञायते। प्रत्युत्पन्नमतिः वानरः कथयति यत् मम हृदयं जम्बूकोटरे सदैव मया सुगुप्तं कृतम्। तदाकर्ण्य मकरः सानन्दमाह–अहं त्वां तमेव जम्बूपादपं प्रापयामि। वानरोऽपि कथमपि जल्पितविविधदेवतोपचारपूर्णः तीरमासादयति जम्बूपादपं च शीघ्रमारोहति। चिन्तयति च– 'अहो। लब्धाः तावत् प्राणाः।' मकरः आह–'भो मित्र! अर्पय तत् हृदयम्।' वानरः विहस्य तमाह–'धिक् धिक् मूर्ख! विश्वासघातक!' किं कस्यचित् हृदयद्वयं भवति।' मकरः पुनः मैत्रीं प्रदर्शयति परं वानरः नैकैः नीतिवचनैरुपाख्यानैश्च तं प्रति धिक्कृतं कथयति। एवं विधं तन्त्रस्य समाप्तिः भवति।

(५) **अपरीक्षितकारकम्**– न परीक्षितम् अपरीक्षितं, कुर्वन्तीति कारकाः, अपरीक्षितस्य कारकाः अपरीक्षितकारकाः, तान् अधिकृत्य कृतं तन्त्रम् अपरीक्षितकारकम् इति। अत्र एका मुख्या कथा चतुर्दश उपकथाश्च सन्ति। मुख्या कथा इत्थमस्ति–क्वचित् मणिभद्रो नाम श्रेष्ठी धनक्षयात् विषादं प्राप्तः। रात्रौ स्वप्ने तस्य समीपे पद्मनिधिः क्षपणकरूपे दर्शनं दत्त्वा आह श्रेष्ठिन्! अनेन एव रूपेण प्रातः त्वद्गृहम् आगमिष्यामि, त्वया लगुडप्रहारेण अहं शिरसि ताडनीयः, येन कनकमयो भूत्वा अक्षयो भवामि। एतस्मिन्नेव काले तस्य भार्यया कश्चित् नापितः पादरञ्जनाय आहूतः। अत्रान्तरे क्षपणकः सहसा प्रादुर्बभूव। प्रहृष्टमनाः स श्रेष्ठी काष्ठदण्डेन तस्य शिरसि अताडयत्, सोऽपि सुवर्णमयो भूत्वा भूमौ निपतितः। नापितोऽपि स्वगृहं गत्वा व्यचिन्तयत्–'मया अपि एवमेव करणीयम्।' तेन केचन क्षपणकाः हताः। स

सुवर्णराशिं तु न प्राप्तवान् किन्तु क्रुद्धन्यायाधीशेन स मृत्युदण्डं प्राप्नोत्। तन्त्रस्य अन्ते नीतिववचनानि व्यावहारिकोपख्यानानि च दत्तानि सन्ति। तद्यथा–

मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे देवज्ञे भेषजे गुरौ।
यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी।।

पञ्चतन्त्रस्य कथाभिः छात्रेषु नैतिकताया व्यावहारिकज्ञानस्य च प्रवर्धनं भवति इति बुद्ध्या अस्मिन् पुस्तके पञ्चसु पाठेषु पञ्च महत्त्वपूर्णाः कथाः गृहीताः। कथाश्च सरसाः सरलाः च सन्ति। आशास्महे छात्राः लाभं प्राप्स्यन्ति।

पञ्चतन्त्रस्य कर्तुः परिचयः– पञ्चतन्त्रस्य रचयिता सर्वशास्त्रनिष्णातः पं. विष्णुशर्मा अस्ति। चाणक्यस्यापि अपरं नाम विष्णुशर्मा प्रचलितं वर्तते। अतः बहुभिः विद्वभिः पञ्चतन्त्रं चाणक्यस्य एव रचना स्वीक्रियते। परं प्रस्तावनायाः श्लोकेषु तयोः पार्थक्यं मन्यते। वस्तुतः अत्र यानि नीतिविषयकगूढतत्त्वानि दत्तानि सन्ति, तैः प्रतीयते यत् चाणक्यसदृशः विद्वानेव अस्य रचनाकारः भवितुं शक्यते। पञ्चतन्त्रस्य रचनाकालः २०० ई.पू. इति कीथहर्टेलमहाशयौ स्वीकृतवन्तौ। गुणाढ्यकृतबृहत्कथायां पञ्चतन्त्रस्य उल्लेखोऽस्ति। अतः अस्य समयः ३०० ई.पू. अधिकप्रामाणिकः स्वीक्रियते। पञ्चतन्त्रस्य भाषा ललिता हृदयग्राह्या सरला सुबोधा च। पदे पदे अलङ्कृता व्यङ्ग्यपूर्णा शैली च प्रयुक्ताऽस्ति।